

LUDVÍK MIŠTERA

DOMINUJÍCÍ POSTAVENÍ PROFILOVÝCH ZÁVODŮ V ÚZEMNÍCH KOMPLEXECH

L. Mištera: *The dominating position of the profiling factories in the region complexes.* — Sborník ČSGS 88:1:48—54 [1983]. — The geography of the factories examines the space-effects of the factories and the effect of production units dislocated in the region, belonging to the elementary complex. On the basis of the territorial analysis of the region complex of the western Krušné hory Mountains, the industries may be regarded as the basic and profiling in the specialization of the region complex, or of its subregion, respectively. These factories are a significant factor forming both the towns, and the region. Their position enables us, on the basis of other theoretical methods, to generalize and to state the rules of their functions and influences.

Mezi hlavními úkoly ekonomiky rozvíjející se společnosti socialistického Československa, stanovené sociálně ekonomickým programem přijatým XVI. sjezdem KSČ, se řadí výrazný růst intenzifikace ekonomiky, efektivnost strukturálních změn především na základě využití výsledků vědeckotechnického rozvoje, prohlubování mezinárodní socialistické dělby práce a zdokonalování plánovitého řízení (Sborník, 1981). Všechny tyto úkoly mají i teritoriální dopad, pro nějž jsou také předmětem geografického výzkumu.

Takřka všechna geografická pracoviště vysokých škol a geografických ústavů řešila změny územních struktur, které se nutně projevují plánovitě i samovolně ve sledovaných ukazatelích rozvoje. Rozdílnost zvolených metod umožňuje různé pohledy na územně výrobní komplexy (N. N. Kolosovskij, 1969). Teritoriální analýza krajiny jako prostorového systému nutně vede ke stanovení územně výrobních komplexů, jež tvoří v nejnižší hierarchické stupnici sídlo jako výrobní středisko (E. B. Alajev, 1977).

Průmyslové západní Krušnohoří bylo jako teritoriálně výrobní komplex podrobně analyzováno z hledisek územních komplexů nižších řádů, tj. průmyslových středisek jako aglomerovaných výrobních komplexů a průmyslových závodů jako elementárních výrobních komplexů. Závody mají v teritoriální analýze základní důležitost, neboť jsou ukazateli společenské a také územní dělby práce. Společenská a územní dělba práce se projevuje dynamicky nejen v rozvoji výroby působením na složku ekonomickou, ale i společenskou a přírodní v krajinném, územním komplexu (A. E. Probst, 1969). Využívání geografického potenciálu krajiny proces společenské a územní dělby práce urychluje a prohlubuje, lokalizace závodů by měla být proto optimální. Na základě analytického přístupu geografie závodů v západním Krušnohoří mohla být stanovena

určitá typologie a stanoveny hlavní *nosné* neboli *profilové závody* udávající územní výrobní specializaci. Geografie závodů chápe závod jako územně dislokovanou výrobní jednotku na rozdíl od ekonomicko-organizačního pojetí (podnik, závod, provoz). Geografie závodů — v pojetí závodu jako elementárního výrobního komplexu — proměňuje tak obecné pojmy *průmysl, odvětví, obor* na konkrétní činitele územní (bodové). Jedině konkrétně stanovený závod (jako elementární výrobní jednotka) působí výrobními vztahy plynoucími z vlastní výroby jako sídlotvorný a regionotvorný faktor a tím se stává složkou *výrobně územního komplexu, průmyslového střediska, uzlu* (L. Mištera, 1963, 1972).

Úroveň tohoto působení je rozdílná a z hledisek obecného posouzení vycházíme z počtu zaměstnanců závodu, k nimž je vázána celá sociální infrastruktura, včetně výstavby sídel, a řada zpětných vazeb (kvalifikace, polyprofesionální pracovní příležitosti, rozvoj dalších závodů zvláště spotřebního a potravinářského průmyslu, komunálního hospodářství apod.). Podíl na výrobních fondech bývá zpravidla též nejvyšší. Finanční objem výroby pro svou variabilitu není přesný, i když bývá obvykle rovněž nejvyšší. Nosné závody mají zpravidla optimální podmínky v daném středisku. Hlavní, nosný závod daného místa, který je hlavním elementem strukturálních změn ve výrobně územním komplexu, nabývá tak profilujícího významu. Můžeme proto o nosných závodech hovořit jako o profilujících závodech nebo o *profilových závodech*.

Obecnou platnost tohoto zjištění potvrzuje skutečnost, že některým městům i některým menším průmyslovým střediskům se stal hlavní nosný závod jako představitel výroby jejich synonymem. Posuzujeme-li regionální strukturu průmyslu (J. Mareš, 1980, V. Häufler, 1978), můžeme uvést řadu kardinálních příkladů: Ostrava - Vítkovice - železárny a strojírna Klementa Gottwalda, Plzeň — koncernové závody Škoda, Gottwaldov — obuvnické závody Svit, Ústí nad Labem — chemická výroba závodů Spolek pro chemickou a hutní výrobu, Mladá Boleslav — výroba osobních automobilů v Automobilových závodech, Kopřivnice — výroba nákladních automobilů v závodech Tatra, Litvínov — chemická výroba v Závodech čs.-sovětského přátelství atd. Obdobné postavení dosáhly četné nosné závody i u menších průmyslových středisek a mohli bychom uvést desítky či stovky příkladů. Ovšem takováto „synonymní“ známost u menších středisek a závodů je často regionálně omezena.

V západním Krušnohoří jako teritoriálním výrobním komplexu s třemi subregiony — sokolovským, karlovarským a chebským — se projevil všechny skupiny nosných závodů, které jsou typické ve struktuře i ostatních oblastí, resp. teritoriálně výrobních komplexů. Vyplyvají převážně z geneze vzniku závodů a jsou tudíž silně historicky podmíněny, především zmíněnými lokalizačními faktory a úrovní vědy a techniky při svém zakládání. Technické vybavení a technologie výroby zpětně působila, resp. se opírala o tehdy vhodné faktory lokalizace (L. Mištera, 1978).

Pro oblast je charakteristická výroba porcelánu, která má dosud své prvenství z hlediska celostátní územní specializace. Byla založena na místních surovinových zdrojích — vysoce kvalitním jemném kaolínu těženém u Karlových Var. Kdysi dominující závody užitkového porcelánu si udržely své postavení jen tam, kde došlo k rekonstrukci závodů, jejich rychlou přeměnu na moderní velkovýrobu jako tomu bylo ve Staré Roli (nyní součást Karlových Var). Dominující význam nosného závodu zůstal u menších a malých středisek, kde setrvávají na základě inercie a vý-

robních tradic jako v Božičanech, Sadově, Merklíně (Elektroporcelán). V Karlových Varech má sice užítkový porcelán převahu mezi ostatními odvětvími průmyslové výroby, avšak není koncentrován do jednoho závodu. V místě první porcelánky v Horním Slavkově a neméně známém Lokti a Chodově má podružný význam. Avšak v novém středisku výroby porcelánu s moderním závodem v Nové Roli má závod nosný význam a poněvadž je jediným závodem, tedy monopolní.

Obdobně je to i u závodů sklářských, ač odvětví patřilo též k územně koncentrovaným a specializovaným. Jedině sklárny v Oloví a Novém Sedle zůstaly nosnými závody a také v malém středisku technického skla z čediče s novými závody v Lázních Kynžvart — Staré Vodě. Ostatní sklárny [Karlovy Vary — užítkové sklo a Sokolov — tabulové sklo] rovněž pozbyly svého postavení.

Třetím odvětvím územní specializace zůstává průmysl textilní, historicky poznamenaný značným rozptylem výroby do četných závodů. Vzhledem však k jejich úzké výrobní vazbě mají textilní závody význam nosných závodů v největších střediscích Nejdu — Prádelny česané příze, největší v republice, v Aši — pletařské závody Tosta, dále v Kraslicích — závody Krajka, Libavském Údolí — závod Krajka, v Plesně, Hazlově, Studánce a Hranicích na Ašsku. I jinde zůstávají závody textilního průmyslu významným podílníkem v celkové struktuře průmyslové výroby středisek.

Ze „starých“ průmyslových výroby si udržel své postavení nosného závodu chemický závod v „hornickém“ Sokolově, neboť doly, závody průmyslu paliv jsou nosnými závody v jeho okolí — ve Svatavě, Habartově, Březové a Královském poříčí. Nový kombinát spadající jako závod do průmyslu energetiky má nosný význam pro Vřesovou a Vintířov, v Tisové je to největší tepelná elektrárna oblasti.

Strojírenský průmysl je novým odvětvím v tomto teritoriálně výrobním komplexu. Větší tradice mají jen závody v Rotavě — Škoda a v Chebu — Eska. V Horním Slavkově — strojírna, Ostrově — s monopolní výrobou trolejbusů závody Škoda a také v Chodově — závod Chodos s výrobou gumárenských strojů — jako velkých střediscích oblasti — mají strojírenské závody vyhraněně profilující charakter. Obdobně nově založené závody slaboproudé elektrotechniky Tesla v Jáchymově. Strojírenské závody jsou nosnými ještě v několika malých střediscích, kde byly zakládány s ohledem na potřebu místní zaměstnanosti (Toužim, Bečov, Žlutice, Bochov), vesměs v jižní části okresu Karlovy Vary.

Potravinářský průmysl má větší nosné závody jen v malých střediscích jako v Lokti — drůbežářské závody a v Hroznětině — masný kombinát.

Na základě průzkumu docházíme k prvnímu základnímu zjištění: čím větší dynamika růstu, rozvoje závodu, tím významnější je jeho postavení jako nosného závodu. Více se uplatňuje jeho vliv na růst a rozvoj města i regionu. Působí intenzivněji na vytváření vnitřní a vnější kooperace, územní dělbu práce a na centralitu do místa svého působení. Pod jeho vlivem roste ekonomická i sociální infrastruktura.

Uvedené jevy jsou typické pro „staré“ závody, na nichž vyrostla zvláště současná velkoměsta a velká města s oblastní centralitou. Tyto „staré“ závody však ve většině případů ztrácejí své výhradní dominantní postavení. To lze doložit téměř u všech československých měst a tudíž výskyt tohoto jevu zevšeobecnit.

Tab. 1. Nosné (profilové) závody oblasti západního Krušnohoří

Hlavní závod (místo, název)*	Odvětví	% ze v prů- zaměst. myslu místa	Hlavní závod (místo, název)	Odvětví	% ze zaměst. v prů- myslu místa
<i>Subregion chebský</i>			Rotava, Škoda	strojír.	91
Aš,			Nové Sedlo, Sklo Union	sklář.	62
Tosta	textil.	56	Paliv. kombinát	paliva	38
Aritma	strojír.	12	Oloví, Sklo Union	sklář.	100
Cheb,			Tisová, Elektr.	energ.	100
Eska	strojír.	25	Libavské Údolí, Krajka	textil.	100
Kovo	strojír.	15	Královské Poříčí, Doly	paliva	100
Přádelny	textil	9			
M. Lázně,			<i>Subregion karlovarský</i>		
Zpč. dřevař. záv.	dřevař.	29	Karlovy Vary, Karlov. porc.	keram.	23
Zpč. mlékárny	potrav.	19	Karlov. sklo	sklář.	8
Čokoládovny	potrav.	19	Keram. sur.	keram.	8
Luby,			Vřídlo	ostat.	7
Cremona	dřev.	68	Elektrosvit	stroj.	6
Stavokonstruktiva	strojír.	24	Nejdek, Přádelny	textil.	66
Hranice,			Metalurg. záv.	hutní	29
Sklo Union	sklář.	36	Ostrov n. O., Škoda	strojír.	68
Textilana	textil.	30	Tosta	textil.	7
<i>Subregion sokolovský</i>			Stará Role, Karlov. porc.	keram.	63
Sokolov,			Strojoprav	strojír.	31
Chem. závod	chemick	38	Nová Role, Karlov. porc.	keram.	100
Sklo Union	sklář.	26	Jáchymov, Tesla	strojír.	94
Vřesová,			Merklín, Elektroporcel.	keram.	66
Paliv. kombinát	paliva	100	Zpč. papírny	papír	34
Svatava,			Toužim, Obchod. zař.	ostatní	50
Důl pohr. stráže	paliva	68	Triola	oděvní	36
Přádelny	textil.	29			
Kraslice,					
Krajka	textil.	36			
Amati	dřevař.	35			
Vintířov,					
Paliv. kombinát	paliva	90			
Chodov,					
Chodos	stroj.	69			
Sklo Union	sklář.	12			
Březová,					
Důl Pohr. stráže	paliva	98			
Habartov,					
Důl pohr. stráže	paliva	83			
Tosta	textil.	17			

*) Územní uspořádání r. 1978

Další nové závody vzniklé v důsledku „impulsu“ prvního závodu působí jako samovolný činitel vyvolávající strukturální změny v ekonomice města i oblasti, mění stupně atraktivity závodů a rozsah jejich gravitační síly.

Druhou obecnou zákonitostí, již můžeme vyvodit z výzkumu o českoslevnských průmyslových střediscích a zkoumané regio-

nálně ekonomické struktury západního Krušnohoří, je skutečnost, že střední a malá města jako průmyslová střediska mají vyhraněnou dominantu nosného závodu. Jsou dvě skupiny takových středisek:

V první skupině středisek je nosný závod založen na tradici a výroba pokračuje více na základě inercie. Závod ztratil některý z lokalizačních faktorů. U středisek se projevuje určitá analogie jako u velkých měst. V zájmu využití geografického potenciálu místa a oblasti bylo nutno plánovitě podpořit změnu struktury. Původní nosný závod obvykle ztrácí své rozhodující postavení, avšak jeho význam jako nosného závodu zůstává.

Závody druhé skupiny středisek setrvávají zcela v původním výrobním zaměření. Využívání geografického potenciálu je rovnoměrné, společenský zájem o určitou výrobu zůstává nebo je naopak rozlišován. Tento typ nosného závodu je zpravidla doplňován jiným závodem, nebývá to však závod v pravém slova smyslu kooperující. Nový závod spíše sleduje sociální stránku vyrovnávání pracovních příležitostí (zvláště pro ženy). Na rozdíl od dříve samovolného vývoje struktury jde tu o plánovitý zá- sah s významným regionálním sociálním dopadem.

Zpravidla vedle závodů, které poskytují převážně zaměstnanost pro muže, jako v těžbě paliv, strojírenství, chemickém průmyslu, vyrůstají závody některých odvětví s převahou ženské zaměstnanosti, jako v textilnictví, oděvnictví, elektrotechnice a potravinářském průmyslu.

V průmyslově vyspělém regionu může dojít k zvrtnému poměru, např. v západočeské oblasti těžby hnědého uhlí v Sokolovské pánvi jsou některá průmyslová střediska mimo hlavní oblast těžby a dominantní nosné závody mají převažující ženskou zaměstnanost. V mnohých směrech může působit i tradice a „vytlačení“ mužů z odvětví vhodných pro ženy při jejich všeobecném zapojování do pracovního procesu jako je tomu v závodech textilního průmyslu v nejzápadnější části na Ašsku v chebském subregionu.

Třetím jevem projevujícím se s obecnou platností v malých městech a průmyslových střediscích je v podstatě trvalý význam zpravidla jednoho hlavního nosného závodu. Pouze změny v lokalizačních faktorech mohou působit na změnu funkčnosti a v důsledku toho i na změnu výroby a vést k vytvoření nového nosného závodu.

Čtvrtou obecnou zákonitostí je pak evidentní skutečnost, že nově budované závody v oblastech, resp. místech bez průmyslu, se stávají přirozeně nosnými. Jsou bez „konkurence“, zpravidla mají velkou výrobní kapacitu a poskytují dostatek pracovních příležitostí.

Nosné závody v páté skupině mají řadu rozdílností v postavení hlavních, nosných závodů. V důsledku vývoje a zaměření střediska mohou se vyskytnout 2 i 3 závody tohoto charakteru, které v souhrnu dosahují nadpoloviční podíl v průmyslové zaměstnanosti. U starých průmyslových středisek se závody s relativně nižší výrobní kapacitou překračuje často hlavní závod jen čtvrtinu z podílu na celkové průmyslové zaměstnanosti střediska. Nízký stupeň profilace snižuje i územní stupeň specializace územně výrobního komplexu.

Praxe přináší ještě řadu odchylek od těchto hlavních skupin nosných závodů. Závisí to především od uplatnění zákonitostí ekonomického a společenského rozvoje socialistického státu, jehož plánovitá ekonomická a sociální politika je regulátorem vývoje.

Z příkladu sledované průmyslové oblasti západního Krušnohoří je

patrné, že většina měst, průmyslových středisek malých a středních má výraznou dominantu jednoho profilujícího, nosného závodu, který interese pracovně více než polovinu zaměstnaných v průmyslu. Výrazně se projevuje rozhodující dominantu nosného závodu v místech, kde závody:

1. byly nově baloženy v období posledních dvaceti let jako ve Vřesové, Tisové — palivoenergetické kombináty, v Ostrově nad Ohří — Škoda (strojírenství), v Chodově — Chodos (strojírenství) a Jáchymově — Tesla (elektrotechnika).

2. dosáhly rekonstrukce nebo nové výstavby v důsledku inovačního procesu jako Nová Role (porcelánka), Královské Poříčí, Březová, Habartov (paliva), Oloví (sklářství), Libavské Údolí (textilnictví),

3. zachovaly svou monoindustriální dominantu s tradiční výrobou jako je tomu v Lubech-Cremona (hudební nástroje), Merklíně — Elektro-porcelán.

Ve městech dříve s výhradně jednostrannými pracovními příležitostmi byly založeny „doplňkové“ závody. V Nejdku vznikl vedle původních nosných česáren příze metalurgický závod s pracovními příležitostmi převážně pro muže. Ve Svatavě vedle těžby paliv vzrostly přádelny, v Kraslicích vedle výroby hudebních nástrojů Amati se rozvíjí textilní závod Krajka, v Hranicích vedle brusíren skla Union závody textilní, tedy vesměs závody vzájemně se doplňující z hlediska zaměstnanosti.

Takovéto „doplňování“ je typické i pro všechna střední města jako Cheb, Aš a také Sokolov. U Karlových Varů a Mariánských Lázní, kde se uplatňuje jejich funkce lázeňských středisek, postupně docházelo k rozvíjení menších závodů, což je pro ně typické i jako pro stará střediska, města.

Společenská dělba práce projevující se územně v zájmu rozvoje a ekonomiky regionu posiluje nutně pozici těchto nosných, profilujících závodů. Zákonitosti společenského vývoje a ekonomického rozvoje socialistického státu postupně prosazují obecnou optimalizační platnost lokalizačních faktorů. Jejich působnost se tak stává obecně platným zákonem, který se realizuje ve strukturálních přeměnách (L. Mištera, 1975). Změny v lokalizačních faktorech, zanikáním působnosti jedněch a dialektické zesilování působnosti druhých na základě změny kvantitativních a kvalitativních hodnot, jevů a činitelů působí jako stimulátor. Profilace struktur územně výrobních komplexů z hlediska rozmístění nosných průmyslových závodů — podle jejich počtu a příslušnosti k průmyslovým odvětvím — ztrácí svou mobilitu ve prospěch simplifikace územních struktur. Zesilování simplifikace je výsledkem právě zmíněných strukturálních změn v důsledku zvýraznění nosných, profilových závodů jako projevu specializace a koncentrace výrobní a také územní dělby práce v širším pojetí teritoriálního výrobního komplexu.

Literatura

- ALAJEV A. B. (1977): Ekonomicko-geografičeskaja terminologija. 200 str., Mysl, Moskva.
HAGGET P. (1979): Geografija syntezy sovremennyh znanij. Překlad z angl. originálu Geography, a modern synthesis. 685 str. Progress, Moskva.
HÄUFLER V. (1978): Ekonomická geografie Československa. 686 str., Academia, Praha.
IVANIČKA K. (1980): Prognóza ekonomickogeografických systémov. 275 str., Alfa, Bratislava.
KOLOSOVSKIJ N. N. (1960): Teorija ekonomičeskogo rajonirovanija. 336 str., Mysl, Moskva.

- MAREŠ J. (1980): Průmyslové regiony ČSR. Rozpravy ČSAV 90:6:1—82. Academia, Praha.
- MIŠTERA L. (1963): Geografie závodů. Sborník Pedagogického institutu, Zeměpis a přírodopis 4:125—147, SPN, Praha.
- (1972): Geografie průmyslu a regionalizace. Sborník Ped. fakulty v Plzni, Zeměpis 8:189—207, SPN, Praha.
- (1972): Průmyslová výroba jako hlavní stabilizátor obyvatelstva v Jihočeském kraji. Studia geographica 25:187—192, GGÚ ČSAV, Brno.
- (1975): Rozvoj československého průmyslu a jeho strukturální změny. Sborník ČSSZ 80:270—280. Academia, Praha.
- (1978): Průmysl jako základ hospodářské potence regionů. Sborník ČSSZ 83:1—8, Academia, Praha.
- PROBST A. E. (1969): Voprosy razmeščeniya socialističeskoj promyšlennosti. 380 str., Nauka, Moskva.
- Sborník hlavních dokumentů XVI. sjezdu KSČ. (1981) 174 str., Praha.

РЕЗЮМЕ

ДОМИНИРУЮЩЕЕ ПОЛОЖЕНИЕ ВЕДУЩИХ, ПРОФИЛИРУЮЩИХ ЗАВОДОВ В ТЕРРИТОРИАЛЬНЫХ КОМПЛЕКСАХ

Задания и цели развития экономики социалистической Чехословакии поставлены 16 съездом КПЧ. Задачи географии заключаются в том, чтобы искать пространственные связи заводов, вызывающих структуральные изменения в территориальных связях. География заводов решает эти проблемы с пространственных точек зрения функциональности заводов как производственных, территориально дислоцированных единиц, проявляющихся как элементарные комплексы. На основании территориального анализа промышленного производства территориального комплекса западной части Рудных гор были определены основные, ведущие заводы, профилирующие территориальную специализацию и имеющие главное, решающее, то есть профилирующее значение в территориальном производственном комплексе. Эти заводы служат городообразующим и регионообразующим фактором. Положение этих ведущих заводов в территориальном комплексе, или же также в его субрегионе позволяет обобщить влияния их деятельности и определить некоторые закономерности.

В первой группе центров территориального комплекса ведущих заводов теряет некоторые из первоначальных локализационных детерминирующих факторов, но с точки зрения производства он сохраняет основу производственных традиций и квалифицированной рабочей силы и созданную уже исследовательскую и специальную информационную базу. В многих случаях здесь сказывается также влияние инерции.

Ведущие заводы второй группы сохраняют преобладание первоначальных детерминационных факторов, географических потенциал используется равномерно, общественных интересов к работе сохраняется, производство расширяется. Ведущие заводы этой группы дополняются, как правило, другим заводом, который с ними кооперируется не с производственной, а обычно с социальной точки зрения, уравновешивая неодинаковую занятость населения и оказывая влияние на переход от монопрофессионального преобладания ведущего завода к более широкому выбору вакантных работ, к некоторой полипрофессиональности.

Ведущие заводы третьей группы сохраняют свое доминирующее положение, но обычно только в небольших промышленных центрах.

К четвертой группе относятся новые заводы, составляющие основу нового территориального производственного комплекса, с которым не конкурируют другие заводы и которые благодаря своему современному оборудованию обладают большой производственной мощностью.

Ведущие заводы пятой группы отличаются разными особыми чертами своего положения: в результате развития и направленности занятость на 2–3 вместе взятых заводах обычно превышает половины занятости в промышленности. В старых промышленных центрах с заводами с относительно небольшой производственной мощностью главных, ведущий завод сохраняет часто только четверть доли в занятости в промышленности. Низкая степень профилиции снижает и степень специализации территориального производственного комплекса.